

Mondros Mütarekesi Sürecinde Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele İçin Yöntem Arayışları

Nevzat GÜNDAĞ

Pamukkale Üniversitesi

GÜNDAĞ, Nevzat, Mondros Mütarekesi Sürecinde Mustafa Kemal Paşa'nın Millî Mücadele İçin Yöntem Arayışları. *CTAD* Yıl 5, Sayı 10 (Güz 2009), 5-22.

Devletlerarası hukuk kurallarına göre ateşkes (mütareke) antlaşmaları, savaşı bitiren kesin antlaşmalar yapıncaya kadar yürürlükte kalabilecek bir belgedir. Bu belgeye göre, ateşkesin başlayacağı tarih, ateşkesin süresi, tarafsız bölgelerin belirlenmesi, halkla ilişkiler, yasaklanması gereken eylemler, savaş esirlerinin durumu tespit edilebilir. Ancak, asla yenik tarafın ordularının terhisi ve ordunun silahsızlandırılması hüküm altına alınamaz. O hâlde, bu bilgiler çerçevesinde Mondros Mütarekesi devletlerarası hukuka aykırı bir metindir. Haksız yere Türkleri, malî, idarî ve ekonomik yönden mahkûm eden bir belgedir. Bu yüzden Türk Millî Mücadelesi yapılmıştır. Mustafa Kemal, İstanbul hükûmetlerini ikna ederek vatani işgalden kurtarma çabaları sonuçsuz kalınca İstanbul'dan Anadolu'ya geçmiştir. Son Osmanlı Meb'ûsân Meclisi'nin toplanması ve Misak-ı Millî'nin ilân edilmesini kabul edemeyen İtilaf Devletleri, İstanbul'u işgal etmişlerdir. Meclis dağıtılmış, Türk yönetimi zor durumda kalmıştır. Bunun üzerine Mustafa Kemal mücadele yöntemini değiştirmiş ve Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açarak, Osmanlı'dan ayrı olarak kurulacak yeni devletin temellerini atmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mondros Mütarekesi, Kafkas Setti Projesi, Meclis-i Meb'ûsân, İstanbul'un İşgali, Halifelik.

GÜNDAĞ, Nevzat, Mustafa Kemal Pasha's Methodical Pursuits for National Struggle during the Moudros Armictice, *CTAD* Year 5, Issue 10 (Fall 2009), 5-22.

According to international laws, a rmistice agreements are the documents remaining in force until the final treaty terminating the war is made. The Treaty of Moudros is an agreement violating international law. It is an agreement sentencing Turkish people from financial, administrative, economical aspects unjustly. Turkish National Struggle was done for that purpose. When the struggles of Mustafa Kemal to free the country from foreign invasion by persuading the Istanbul Government failed, he had to go to Anatolia from İstanbul. The Allied Forces could not accept the assembling of Ottoman National Assembly and announcing of the National Pact, thus, they invaded İstanbul upon this case, Mustafa Kemal changed the method of struggle and laid the foundation of a new state as separate from Ottoman by opening the Grand

National Assembly in Ankara.

Key Words: Moudros Armistice, the Caucasus Barrage Project, the Ottoman Parliament, Invasion of Istanbul, Caliphate.

Giriş: Mondros Mütarekesi'nin Mütareke Kavramının Dışında Tutulması

Türk tarihinde mütareke en korkunç devirlerden biridir. Yeni hayatı meydana getiren bir vaz'-ı hamlin bütün azaplarını bize o çekti. Eski hülyalarımız orada kırıldı; fakat yeni hakikatlerin tohumu onun toprağında açıldı. Mütareke, tarihimizde yeisle ümidin en fazla şahısladığı devirdir. Hiçbir zaman bu tezadı o kadar kuvvetle duymadık..

Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi'nin yazarı Hilmi Ziya Ülken, millî şair Haluk Nihat'ın (Pepeyi) *Türk Destanı* adlı dizi eserindeki 'Mütareke' bölümüyle ilgili olarak, Mütareke devrini kavramış ve yerinde analiz etmiş bir şairin bu döneme mühim bir yer ayırmakla ne kadar haklı olduğunu bu satırlarla vurguluyor. Ülken, bu devrin, 'yıkılışa kurtuluşun; kayboluş ve tekrar kendini buluşun; yeis ve ümidin dramı...' olduğunu söylemeden de edemiyor.¹ Destanda, hüküm süren ümitsizlik kişiliklerle; Bekir Bey ile Sibiry'a'daki sürgünden yeni dönmüş olan Selim'in hikâyesinde vücut bulurken, Türk Millî Mücadelesi'nin ruhunu yine şu satırlar ne kadar güzel ifade etmektedir: “Önlerinde iki yol, biri düzgün biri dik/ Biri taze bir iman, öteki ümitsizlik.../ Bekir Bey geri döndü, başı çöl gibi kuru/ Sürdü azgın atını, Selim, güneşe doğru...”²

Şiirde ifade edildiği gibi Mustafa Kemal Paşa'nın da Mayıs 1919'da “...ber şeye rağmen muhakkak bir nura doğru yürümekeyiz. Bende bu imanı yaşatan kuvvet, yalnız aziz memleket ve milletin hakkındaki payansız muhabbetim değil, bugünün karanlıkları, ablâksızlıkları, şarlatanlıkları içinde sırf vatan ve hakikat aşkıyla ziya serpmiş ve aramaya çalışan bir gençlik gördüğümüdür.” cümleleriyle³ Mütareke'nin zor şartlarında, sadece dış güçlerle değil, içerideki bir takım yandaşlar ve problemlerle de uğraşmak zorunda kalınacağını bile bile bu fedakârlığa bütün ruhu ve canıyla göğüs germek istediğini beyân etmektedir.

¹ Haluk Nihat Pepeyi, *Mütareke (Destan)*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1981, s. 46; Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1984, s. 150.

² İnan, *age.*, s. 47.

³ Enver Ziya Karal, *Atatürk'ten Düşünceler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1969, s. 92; Mustafa Kemal'in “Millî Mücadele Ruhu”nu nasıl hissettiğine ve çevresini nasıl etkilediğine dair bkz. Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1984, s. 1-21.

Nitekim, kongreler döneminde olduğu gibi⁴ 1920-1922 yılları arasında Türk vatanını işgale karşı yürütülen Ankara merkezli mücadele, sadece İtilâf Devletleri'nin işgalci güçlerine karşı verilmemiş, aynı zamanda İstanbul'daki işgal yanlısı çevrelerle mücadele edilmiş; bunun yanı sıra da kendi içindeki çekişmelerle uğraşmak zorunda kalınmıştır.⁵ Afet İnan mütareke kavramına şu tanımları getirmektedir:

Mütareke (silah bırakılması) devletler hukukuna göre, kesin sulh antlaşması yapıncaya kadar yürürlükte olabilecek bir belgedir. Bunun iki şekli vardır: Birincisi: Ateş kesilmesi (*suspension d'armes*) ki, bölgesel savaş yerinde yaralıların, ölenlerin kaldırılması gibi bazı zorunlu durumlar karşısında savaşı kısa bir süre durdurmaktadır. İkincisi: Mütareke (*armistice*) yahut silah bırakılması ise, hukukî bakımından bazı kuralların saptandığı bir uygulamadır. Şöyle ki: a) Eylemsel olarak mütarekenin başlayacağı tarih b) Bunun süresi c) Tarafsız bölgenin belirlenmesi d) Halkla ilişkiler e) Yasak eylemler f) Savaş esirleri ve daha başka konular üzerinde maddeler konulabilir. Ancak mütareke hukuk açısından savaşın kesinlikle sona erdirilmesine varmayabilir. Bu bakımdan ordu için terhis ve silahsızlanmaya ait hükümlerin bulunmaması gerekir. Mağlubiyeti kabul etmiş tarafların savaşı durdurmak için çaresizlik içinde oldukları da dikkate alınmalıdır.⁶

Görüldüğü gibi devletlerarası hukuk açısından mütareke uygulamaları insanî bir şeydir. Ancak Afet İnan'ın da belirttiği gibi, mağlup bir devleti silahsızlandırıp ordusunu terhis ettirme işi devletlerarası hukuka aykırı ve meşru olmayan bir uygulamadır.

Bu açıdan Mondros Mütarekesi şartlarını kendini bilen vatanperverlerce kabul edebilmesine imkân yoktur.⁷ Bu cümleden olarak Mustafa Kemal "Mondros Mütarekesi şartlarını baştan nihayete kadar tetkik ettikten sonra bende hâsıl olan kanaat şu idi. Devlet-i Osmaniye, bu mütarekenâme ile kendini bilâ kayd-u şart düşmanlara teslim etmeğe muvafakat değil, düşmanların memleketi istilası (ve) ona muaveneti (yardımı) de vaat etmiştir." diyerek⁸ üzüntüsünü dile getirirken, (eğer) "bu mütarekenâme olduğu gibi yerine

⁴ Sivas Kongresi esnasında Sivas valisi Ali Galip'in faaliyetleri konusunda bkz. Mazhar Müfit Kansu, *Erzurum'dan Ölümine Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt II, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1986, s. 252-274.

⁵ İçte dönük olarak yürütülen bu mücadele, dışa karşı verilen mücadele kadar zor ve yıpratıcı olmakla birlikte fazla ön plana çıkmamış ve taraflar askerî mücadelenin zaferle sonuçlanmasından sonra başlayacak siyasi süreç içerisinde, Millî Mücadele yıllarında zaman zaman erteledikleri iç çekişmelerini ve hesaplaşmalarını Mudanya Mütarekesi sonrasında Lozan Barış Konferansı arifesinde bir iç egemenlik meselesi şeklinde ortaya koymayı tercih etmişlerdir. bkz. Temuçin Faik Ertan, "Lozan Konferansı Sırasında Ankara", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1 (Bahar 2005), s.10.

⁶ Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Devrim Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1977, s.19.

⁷ Sabahattin Selek, *Millî Mücadele I: Anadolu İhtilali*, 3. Baskı, Burçak Yayınevi, İstanbul, 1966, s.40-43.

⁸ Karal, *age.*, s.1.

getirilirse, memleketin baştan başa işgal ve istilaya maruz kalacağını ve Osmanlı Kabinesinin düşmanlar tarafından tespit edileceğini” yakın çevresine anlatmıştır.⁹

Mondros Mütarekesini 30 Ekim 1918’de imza eden Osmanlı delegeleri olan Hüseyin Rauf, Reşat Hikmet ve Sadullah Beyler önlerine, (bir devletin varlığını ortadan kaldıracak ve savaşta henüz kaybedilmeyen yerlerin henüz nihaî barış anlaşması yapılmadan İtilâf devletlerinin işgal kuvvetlerine teslimine dair) böyle bir metin konulacağını tahmin ediyorlar mıydı? Bilmiyoruz! Ama İngiliz Amiralî Arthur Calthrope’un bunu Osmanlı delegelerine teklif ederken¹⁰ kendi devletinin verdiği talimatlar doğrultusunda, onun siyasî çıkarlarını koruduğuna ve inandığına asla şüphe yoktur.

Mondros Mütarekesi Ortamında Padişah Vahdettin’in ve Osmanlı Hükûmetleri’nin İşgalcilere Karşı Tutumu

İstanbul’da yapılacak çalışmaların Anadolu’ya geçmekten daha iyi olmayacağını gören Mustafa Kemal¹¹ Samsun’a çıkarak¹² ‘Anadolu İhtilâli’nin kıvılcımını ateşlemiştir. Ancak İstanbul’u Millî Mücadele’nin asla dışında tutmamış, Mondros’u mutlak bir teslimiyet olarak görmeyi kendisine yakıştıramadığı için bağımsızlığı tekrar temin edecek çalışmalarına aralıksız devam etmiştir. İnandığı bu dava yolunda ilerlerken halkın sesine de kulak vermiş ve padişahın ne düşündüğünü bilmeyen ve onun siyasî tercihlerinden habersiz olduğu için henüz onu dışlamayan milletin hatırına son Osmanlı Meb’ûsân Meclisi’nin de İstanbul’da toplanmasına cevaz vermiştir.¹³

Ancak Mustafa Kemal’in de beyân ettiği gibi “*Saltanat ve Hilâfet mevkiini işgal eden Vahdettin mütereddî (soysuzlaşmış), şahsını ve yalnız tahtını temin edebileceğini tahayyül ettiği denî (kötü) tedbirler araştırmakta*”ydı.¹⁴ Sabahattin Selek’e göre, onu bu yanlış yoldan çevirecek insanlar elbette ki yok değildi. Fakat ne yazık ki bu ‘mütereddî’ insan koca Osmanlı İmparatorluğu içinde ancak yaşı oldukça ilerlemiş bulunan Tefvik Paşa ile bazı tarihçiler tarafından “budala” olarak nitelenen Damat Ferit Paşa’ya inanıyordu.¹⁵ Ancak Mustafa Kemal’in kanaati ise (özellikle) “Damat Ferit Paşa’nın başkanlığındaki kabinenin aciz ve yalnız

⁹ Karal, *age.*, s.1-2.

¹⁰ İnan, *age.*, s. 19-21.

¹¹ Fatih Rıfka Atay, *Atatürk’ün Bana Anlattıkları*, Sel Yayınları, İstanbul, 1955, s. 83-115.

¹² Karal, s. 2; Atay, *age.*, s. 115-127.

¹³ Adnan Sofuoğlu, “Damat Fert Paşa Hükümetleri’nin Millî Mücadeleye Karşı Girişimleri ve Son Olarak Kuva-yı Seferiye Adıyla Yeni Bir Askerî Birlik Oluşturma Çabası”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XVIII, Sayı 52 (Mart 2002), s. 47-49.

¹⁴ Karal, s.2.

¹⁵ Selek, *age.*, s.47.

padişahın iradesine tâbî olduğu” yolunda idi.¹⁶ Ancak kim kimi etkilerse etkilesin devletin başı olarak Padişah Vahdettin’in bir görüşü ve kanaati olmalıydı ve elbette ki işgalci güçlerin projelerini Türklere göre yönlendirecek olan şey, onun bu duruşu idi.

Bir devlet başkanı olarak Vahdettin’in önünde aslında iki yol vardı. Bunlardan biri işgale karşı çıkmak, diğeri ise işgal güçleriyle uyuşmaktı. O, ikincisini seçerek, İngiltere’nin Arabistan, Ön Asya ve İslâm politikası hakkında ileride tatbik edeceği kararları rahatlıkla almasını kolaylaştırmış oluyordu. Bu yüzden İngiltere, Padişah ile karşılıklı menfaatlerini gözetecek her hangi bir mukaveleye lüzum görmüyordu. Çünkü gerek padişah, gerekse imparatorluk üzerinde hiçbir mukavele yapmaksızın da, dilediği gibi ve istediği sürece tasarruf etmek imkânına fiilen sahipti. Vahdettin’in seçtiği politik platform, görüldüğü üzere İngiltere ve diğer işgal güçlerini yumuşatmamış, devletler arasında kıskançlık ve rekabeti körüklemek maksadıyla, “...kim isterse onun muavenetini kabule hazır olduğunu” bildirmesine ise devletler aldırış etmemişti. II. Abdülhamid dönemi politikalarının bir benzeri olan bu yaklaşımın tutmamasının sebebi, artık Yakın Şark’ta birbirlerine rakip olan devletlerin değil, kararlarına hiç kimsenin itiraz etmek niyetinde ve kudretinde olmadığı bir tek İngiltere’nin mevcut olduğu gerçeğiydi.¹⁷ Dolayısıyla İngiltere olmadan bir barış söz konusu olamazdı.

Bunun yanı sıra İngiliz İstihbaratı’nın, Vahdettin’in ısrarla yerleştirmek istediği mutlakiyetçi düzen ile milliyetçilerin arasında yaşanan üstünlük yarışını, Ali Galip Suikastı ile de körüklemesi, İngilizlerin İstanbul hükümetlerini zayıflatma politikalarının bir gereğiydi. Bu mücadele esnasında meşrutiyeti savunan milliyetçilerin ısrarıyla Damat Ferit’i görevden almak zorunda kalan Vahdettin, onun yerine diğer akrabası Tevfik Paşa’yı sadrazamlığa getirmek istemesine rağmen, Ali Rıza Paşa kabineyi kurmakla görevlendirildi.¹⁸

Ayrıca Vahdettin’in hilâfete verdiği önem; onun toprak tutkusundan vazgeçmek yerine, Osmanlı Devleti’nin imzalanacak olan nihaî anlaşmayla büyük ölçüde toprak kaybetmesini önlemeyi de amaçlamaktaydı.¹⁹ Ancak takip edilen yol yanlış ve satranç tahtasındaki yanlış bir hamle, oyunu büsbütün

¹⁶ Karal, s.2.

¹⁷ Selek, s. 46-47; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 229-233.

¹⁸ Akşin, *age.*, s. 595-596; Damat Ferit Paşa, Sultan Vahdettin’in ana-baba bir kız kardeşi olan Mediha Sultan’ın eşi idi. Bkz. Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebül Yayınevi, İstanbul, 1969, s.69; Tevfik Paşa ise, Sultan Vahdettin’in dünüri idi; padişah’ın büyük kızı Ulviye Sultan ile Tevfik Paşa’nın oğlu kurmay binbaşı İsmail Hakkı Bey evli idiler. Osmanlı hanedanı İstanbul’dan çıkarıldığı sırada İsmail Hakkı Bey, Ulviye Sultan’dan ayrılmış ve İstanbul’da kalmıştır. Bkz. Göztepe, *age.*, s.50; Adnan Sofuoğlu, *Milli Mücadele’de Kocaeli*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, s. 140.

¹⁹ Akşin, s. 593.

İçinden çıkılmaz bir hâle getirebilirdi. Çünkü Vahdettin, “İngilizlerin veya Fransızların Halifesi olup, kendisinin siyasal egemenlik kayıplarını Ruhanî Halifelik statüsüyle devam ettirmek istiyor ve İngilizlerle kurduğu gizli temaslarda onlara, Irak ve Suriye’deki halifelik nüfuzunu İngilizlerin hizmetine vermeyi kabul ettiğini” söylüyordu.²⁰ Bunun yanı sıra Vahdettin’in 30 Mart 1919’da, Damat Ferit Paşa aracılığıyla İngilizlere sunduğu önerilerde, “Irak, Suriye, Hicaz vd. yerlerde simgesel bazı egemenlik haklarına karşılık, 1914 öncesi iktisadî, malî, adlî bağımlılık düzenini yeniden kurmaya razı olmakla kalmayıp, Osmanlı maliyesini kayıtsız şartsız İngilizlere teslim etmeye ve 15 senelik askerî işgali, her düzeyde ‘danışmanlı’ süresiz bir İngiliz vesâyetine razı olduğunu gösteriyordu.”²¹

İstanbul’un bu öneriyle 13. Kolordunun 8. taburunu Musul-Nusaybin-Şırnak bölgelerindeki Kürt aşiretlerini “yatıştırma ve cezalandırma; Türkiye’yi Bolşevikliğe karşı bir güç olarak kullandırma” vs. gibi İngilizlere sunulan bazı yardım teklifleri, (İngilizlerin zayıflığına hükmedileceği ve söz konusu bölgelerde Türk egemenliğinin tekrar öne sürülmesini sağlayacağını gerekçesiyle) gerek Calthorpe, gerekse İngiliz İstihbarat Müdürlüğü kabul etmek istememişlerdir.²² Ancak Damat Ferit’in 30 Mart önerisi ve onu destekleyen bir öneri olan Said Molla’nın İngiliz askerî atâşesine yaptığı ve onun da derhal Londra’ya bildirdiği, “Mısır ve Hindistan Müslümanlarının İngiltere’yle dost olmalarının gereğine inanmalarının, ancak İngilizlerin Osmanlı devletinin yönetimine, Saltanat ve Hilafetine el koymakla mümkün olabileceği” şeklindeki önerisi,²³ aslında İstanbul’un İtilâf devletleri tarafından ilk aşamada neden resmen işgal edilmediğini -ya da işgal edildiğinin resmen ilân edilmediğini- izah edebilir. Çünkü kendi siyasî geleceklere için devletin bütün imkânlarını işgalcilere teslim eden bu kişilerin, geleneksel olarak özellikle Türk-Müslüman unsur tarafından sevildiğini ve önemsendiğini bilen İtilâf devletleri halkı kıskırtmamak için, ileride

²⁰ Aslında İngiltere hizmetinde 'Ruhânî Halifelik' düşüncesini Yakın Şark ve Türkiye üzerine kitaplarıyla da bilinen İngiliz Lady Fanny James (Sandison) Blunt (d.1840) ortaya atmıştır. Bu fikir 'bütün İtilâf Devletleri'nin hizmetinde bir halifelik olarak' Mizancı Murat tarafından geliştirilmiştir. Bkz. Akşin, s. 593; Eski bir Jön Türk olan *Mîzân* gazetesi sahibi Mizancı Murat hakkında bkz. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul, 1981, s. 10, 31, 32, 33, 64, 65, 229, 230; Vahdettin’in vatan kaygısı yerine, halifeliği İngiltere’nin hizmetine verme niyeti, onun bir İngiliz zırlılarıyla Malta adasına gitmesinden de anlaşılacağı gibi, bu Ada’ya geldikten sonra, Ada valisi Lord Plümer’in, İstanbul’dan çekilen bir telgraf haberini kendisine bildirdikten sonra duyduğu üzüntü ve yıkımdan da anlaşılmaktadır. Bu telgraf haberinde kendisine bildirilmesi istenilen şey, '...artık onun bir Osmanlı Halifesi olmadığı, Abdülaziz’in oğlu Abdülmecit Efendi’nin onun yerine yeni halife seçildiğidir.' Bkz. Tarık Mümtaz Göztepe, *Osmanoğullarının Son Padişahı Sultan Vahideddin Gurbet Cehenneminde*, Sebül Yayinevi, İstanbul, 1968, s.25-26.

²¹ Bu konuyla ilgili olarak Damat Ferit, Vahdettin adına Calthorpe’u ziyaret ederek Osmanlı Devleti’nin İngiltere’ye tamamen boyun eğdiğini (*total submission*) bildirmiştir. bkz. Akşin, *age.*, s.233-238, 594.

²² Akşin, s.237.

²³ Akşin, s.238.

gerçekleştirecekleri plânlar adına onlara ses çıkarmıyor ve halife-Padişahı ve İstanbul Hükûmeti'ni adeta bir gölge İngiliz memuru gibi görüyorlardı.

İstanbul'un İşgalini Hazırlayan Sebepler ve İngilizlerin İstanbul Hükûmetlerini Ellerinde Tutma Çabaları

Bütün bunlar Türk milletinin karakterine yakışan şeyler değildi. Bu yüzden ileride daha geniş izah edileceği üzere son Osmanlı Meclis-i Mebûsân'ının Misâk-ı Millî'yi kabul ederek²⁴ artık Anadolu'da gelişen hareketi destekleyen millî bir yapıya doğru kayma eğilimi göstermesi, özellikle İngilizlerin Şark meselesini ve Doğu Akdeniz'e hakim olma plânlarını kendi menfaatlerine göre çözemeyeceklerini gösteriyordu. Hâlbuki İngilizler, Türkiye ile imzalanacak olan barış antlaşmasında kendi menfaatlerine uygun maddeleri koydurabilmek için "Kafkas Hattı Projesi"ni hayata geçirmeye çalışmış ve Türkiye ile Kafkas hükûmetleri arasında karşılıklı dayanışma sağlanmasını engellemişlerdi.²⁵

Yine I. Dünya Savaşı'nın galip devletlerinden olan İngilizler, Araplara Ortadoğu coğrafyasında bağımsızlık vaat etmelerine rağmen, 1917 Balfour beyannâmesiyle Filistin'e Yahudi göçünü ön görmüş ve onlara "millî bir yurt" vaat etmişlerdi.²⁶ Böylece bölgede hakem rolü oynayarak bölgeyi, gerek toprak, gerekse iktisadî anlamda denetleyebilme gücünü ellerinde tutmak istemişlerdi.

Fransızlar ise, I. Dünya Savaşı sonunda işgal etmiş oldukları Suriye'ye yakın bölgeleri ellerinde tutmak istiyorlardı. Bu yüzden vakit kazanmak ve hazırlıklarını tamamlamak üzere Türk millî kuvvetleriyle karşılıklı saldırmazlık anlayışı içine girmelerine rağmen, Ermenileri de kullanarak Urfa, Maraş, Antep bölgesiyle, Adana ve Pozantı güney bölgesindeki hat üzerinde işgal hareketini genişletmişlerdi.²⁷ Bu ise genel anlamda Batılı devletlerin daha önce Arap dünyasına verdikleri "Araplara bağımsız devlet" vaatlerini henüz yerine getiremedikleri için,²⁸ Araplarla Türklerin arasında oluşabilecek yeni ittifakları engellemek maksadıyla bir tampon bölge, ya da bir "güney-güneydoğu setti"

²⁴ Sofuoğlu, agm., s.47-50

²⁵ *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi* (HTVD), Sayı 15 (Mart 1956), Vesika №: 388, 5.2.1920.

²⁶ Osman Olcay, *Sevr Antlaşmasına Doğru Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1981, s.XLVIII-XLIX; *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, Red. Hakkı Dursun Yıldız, Cilt 13, İstanbul, 1989, s.139.

²⁷ HTVD, Sayı 15 (Mart 1956), Vesika № 401, № 420, 11.2.1920; HTVD, Sayı 21 (Eylül 1957), Vesika № 530, 31.1.1920.

²⁸ Batılı devletler Temmuz 1915'te Mekke Şerifi Hüseyin'e 'Adana ve Mersin'in güneyinde kalan topraklarda bir Arap Devleti kurulmasına müsaade edeceklerini' söyleyerek Arapları Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmış, ancak 2 Kasım 1917 tarihli Balfour beyannâmesiyle bu sözünü yerine getirmemişti. Bkz. Cemal Paşa, *Hatıralar*, Haz. Behçet Cemal, İstanbul, 1977, s. 333-340; Ayrıca bkz. Esat Uras, *Tarîhte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1987; *Théma Larousse*, Cilt 1, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1994, s. 294.

yaratılmak istendiği şüphesini akla getirmekteydi.²⁹ Şimdi ise İstanbul Hükümetlerini ve padişahı İngiliz kontrolüne alma çalışma ve gayretleri sırasında İstanbul'da toplanan son Osmanlı Meb'ûsân Meclisi'nin cesaretli bir karar vererek (Batı-Trakya ve Musul-Kerkük bölgesi hariç hiçbir Batılı devletin tepkisini çekmemesi gereken) Türk millî sınırlarını çizmesi (kaldı ki Batı Trakya ve Musul-Kerkük-Süleymaniye bölgeleri Türk-Müslüman unsurun çoğunlukta olduğu bölgelerdir.) İngilizlerin doğudaki sömürgelerine giden yollar üzerindeki nüfuz elde etme ve bu bölgeleri kontrol altında tutma arayışını baltalıyordu.

Bu yüzden İstanbul'un resmen işgali gerçekleştirilerek, Mondros Mütarekesi'ne rağmen bağımsız bir devletin yönetim hakkına saygı duyulmadan Meb'ûslar Meclisi dağıtılmış ve 20 Haziran 1920 de başlatılan Yunan harekâtına ek olarak³⁰ gerçekleştirilen bir dizi konferansla Sevr Projesi gündeme sokulmuştur.³¹ Görüldüğü gibi, İstanbul'un işgalini ortaya çıkaran ya da İtilâf devletlerine meşrû zemin hazırlayan bir takım önemli sebepler vardır.

Bu sebepler *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*'nin ilgili sayılarındaki bazı belgelerin değerlendirilmesi meseleye açıklık kazandırır içerik sunabilir: 16.2.1920 tarihli 396 numaralı vesika ile; 5.2.1920 tarihli 527 ve 388 numaralı vesikalardan da anlaşılacağı üzere İngilizlerin desteklediği (Çar taraftarı Rus Generali) Denikin'in, Bolşevik Ordusu'na (Kızıl Ordu) yenilmesiyle (yani Rusya'da iç savaş bağlamında), İngiltere'nin gerçekleştirmeye çalıştığı "Kafkas Setti Projesi"nin³² hayata geçirilememesinin hayal kırıklığı; ikincisi 16.3.1920 tarihli 586 numaralı vesikadan anlaşılacağı üzere, İngilizler arasında, Anadolu hareketinin başında bulunan Heyet-i Temsiliye'nin emperyalizm karşıtı Bolşevizm'i Türk halkının rejimi olarak seçmek istediği şüphesi oluşması; üçüncüsü 18.1.1920 tarihli 310 ve 5.2.1920 tarihli 388 numaralı vesikalardan da

²⁹ HTVD, Sayı 21 (Eylül 1957), Vesika № 532, 8-9.3.1920; HTVD, Sayı 15 (Mart 1956), Vesika № 396, 16.2.1920. Bu vesikada 56. Fırka kumandanı Bekir Sami Bey'in "İtilâf Devletleri'nin yalnızca Bolşeviklerle Türklerin ilişkilerini kesmek istediklerini, Anadolu'nun doğusundaki ve güneyindeki komşularıyla ilişkilerini kesmeyi istediklerini zannetmediğini," 20.Kolordu vasıtasıyla Mustafa Kemal Paşa'ya bildiren bir telgraf göndermesi, o sıralarda güney ve güneydoğuda da Kafkas Setti Projesi'ne benzer bir proje şüphesinin Kumandanlar ve Heyet-i Temsiliye arasında konuşulduğunu göstermektedir.

³⁰ İnan, s.66.

³¹ Bu konferanslar; I. Londra Konferansı (12 Şubat-10 Mart 1920), I. Londra konferansı son toplantıları (11 Mart-10 Nisan 1920), San Remo Konferansı (18-26 Nisan 1920), II. Hythe Konferansı (20 Haziran 1920), Boulogne Konferansı (21 Haziran 1920), Spa Konferansı (11 Temmuz 1920); bkz. Olcay, *age.*, s.1-62. San Remo konferansı ilgili olarak Afet İnan, "İtilâf devletlerinin bir an önce Sulh Antlaşmasını padişaha kabul ettirmek amacıyla 24 Nisan 1920'de San Remo'da bir ön tasarı hazırladıklarını ve Osmanlı Devleti temsilcilerine, Paris'de bu tasarıyı tartışmasız kabul etmelerini önerdiklerini" söylemektedir. bkz. İnan, *age.*, s. 69-72. Ayrıca bkz. Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt I, Ankara, 1953, s. 525-691; Osman Olcay- Seha L.Meray, *Osmanlı İmparatorluğu Çöküş Belgeleri*, Ankara, 1977, s.43-179.

³² HTVD, Sayı 15 (Mart 1956), Vesika № 388, 5.2.1920; Vesika № 396, 16.2.1920; Vesika № 398, 23.2.1920; HTVD, Sayı 21 (Eylül 1957), Vesika № 527, 5.2.1920; ayrıca bkz. Tahsin Ünal, *Türk Siyasi Tarihi (1700-1958)*, Ankara, 1977, s.518-520.

anlaşılacağı gibi, ileriki bir tarihte Boğazların Bolşevik Ruslar tarafından işgal edileceği şüphesi;³³ dördüncüsü de 20-22 Ekim 1919 tarihleri arasında yapılan Amasya görüşmelerinden sonra³⁴ İstanbul Hükûmeti'nin ısrarıyla İstanbul'da bir Meclis-i Mebûsân'ın toplanması kararının alınması³⁵ ve 12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanan son Osmanlı Mebûsân Meclisi'nin 28 Ocak 1920'de Misâk-ı Millî'yi kabul etmesi ve 17 Şubat 1920'de de dünya kamuoyuna duyurulmasıdır.³⁶

Anlaşıyor ki gerek İstanbul'da, gerekse Anadolu'da işler, Mondros Mütarekesi'ni³⁷ meşru bir paylaşım olarak görmek isteyen İtilâf devletleri için hiç de iyi gitmemektedir. Onlar, 1511- 1857 arası devam eden uzak doğunun sömürgeleştirilmesi çabalarının meyvelerini kolaylıkla toplamak isterken³⁸ sömürgelerine giden yolda büyük bir engel olan bu köklü devletin bütün kurumlarıyla ve halkıyla onlara teslim olmak istemeyişlerini bir türlü hazmedemiyorlardı. Çünkü şimdiye kadar, oturmuş siyasî ve toplumsal müesseseleriyle Avrupa toplumlarından daha eski ve güçlü bir yapıya ve tarihî geçmişe sahip olan Osmanlı devleti³⁹ Avrupa ve Asya coğrafyasındaki kısımlarıyla Batılıların jeopolitik öneme sahip olduğuna inandıkları “Kenar

³³ Bu konuda bkz. Kazım Özalp, *Millî Mücadele (1919-1922)*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1971, s. 83; Ayrıca bkz. Ali Fuat Cebesoy, *Millî Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul, 1953, s.281; HTVD, Sayı 15 (Mart 1956), Vesika № 388; HTVD, Sayı 12 (Haziran 1955), Vesika № 310, 18.1.1920.

³⁴ Kansu, *age.*, Cilt II, s. 414-420.

³⁵ Kansu, s.425-429; Aslında Amasya görüşmeleri neticesinde Salih Paşa ile Mustafa Kemal, Rauf ve Bekir Sami Beyler arasında imzalanan protokolde, Meclis-i Mebûsân'ın, İstanbul haricinde Anadolu'nun güvenli bir yerinde toplanması kararlaştırılmıştı. Bkz. Kansu, s. 425.

³⁶ Mehmet Akif Tural, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Cilt I, Atatürk Araştırma Merkez, Ankara, 2008, s.185-186; Misâk-ı Millî için bkz. Kansu, s.541-542; Bu konuda ayrıca bkz. Afet İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Devrim Tarihi*, s.64-65.

³⁷ Mondros Mütarekesi'nin şartlarıyla ilgili olarak bkz. Selek, *age.*, s.39-43.

³⁸ XVI. yüzyılda Moluk adasındaki üretim merkezi; Ambonia'da bir ticaret şubesi kuran Endonezyalılardan sonra 1511'de Hollandalılar Malakka adalarını zaptettiler. 1594'de İngilizler, 1596'da Hollandalılar ve daha sonra Fransızlar, Danimarkalılar ve İsveçliler, bütün XVI. ve XVII. yüzyıllar boyunca Çinlilerin ve Güney Asyalıların elinde bulunan iktisadî ve ticarî imkânları ele geçirebilmek için Sumatra'nın kuzey ve doğu limanlarına, Cava'ya ve Moluk adalarının kuzey kıyılarına, Timor ve Flores adalarına harp gemileri ve yerli halkları Hristiyanlaştırmak üzere misyonerleriyle birlikte çıktılar. Bu sömürgeleşme faaliyeti çerçevesinde, 1795'te Batav Cumhuriyeti'ni, 1810'da Moluk Adalarını ve 1811'de Batavia'yı ve Endonezya Çin yolu üzerindeki diğer adaları da işgal ettiler. XVII. yüzyılda yine ticaret yapmak amacıyla Hindistan'a gelen Fransızlar ve İngilizler, buradaki iç karışıklıklardan ve savaşlardan istifade ederek hakimiyet alanlarını genişlettiler. İngilizler 1857 son Hint Türk İmparatoru Bahadır Şah'ı devirerek Hindistan'a tamamiyle yerleşti. Kuvvetli bir askerî güç ve teşkilâta dayanan Hindistan'daki İngiliz hakimiyeti bu bölgede 14 Ağustos 1947 yılına kadar devam etmiştir. bkz. Yıldız, *age.*, s.112-113, 355-356.

³⁹ Bayram Kodaman, “Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri”, *Türk Kültürü*, Yıl XIX, Sayı 219 (Mart-Nisan 1981), s.242.

Kuşak” üzerinde bulunmaktaydı.⁴⁰ İşte onlara “Kenar Kuşak” üzerinde, adeta bir çibanbaşı gibi görünen bu devleti etkisiz hâle getirme ya da Batı’ya bağımlı hâle kılma fırsatını Mondros Mütarekesi vermişti.⁴¹ Bütün bu lehlerindeki fırsatlara rağmen Türklere boyun eğdirememeleri ve savaş sonrası Türklere imzalatılmak istenen mandater veya himayeci bir antlaşmanın daima tehlikeye düşmesi karşısında iki yol denendi. Bunlardan birincisi Kuva-yı Milliye’nin Yunan Cephesi ve diğer cepheleden (güney-güneydoğu) geri çekilmesini sağlamak için hükûmete baskı yapma;⁴² diğeri ise bir “Hilâfet-Hükûmet ayrılığı” meselesi ortaya atarak İstanbul Hükûmeti’nin zayıflamasını amaçlamaktaydılar.⁴³ Böylece barışı geciktirerek, Türklerin dayanma gücünü de kırmayı ve aciz bırakmayı hedefleyen bu plân⁴⁴ 1920 Mart ayı başlarında hedefine ulaşıyor gibi görünmeye başlamıştır. Çünkü İngilizlerin 15 Aralık 1919 tarihinden itibaren “...Yunanlılar karşısındaki Türk Cephelelerinin geri alınması...” konusundaki İngiliz ısrarına daha fazla tahammül edemeyen Ali Rıza Paşa’nın istifa etmesi (3 Mart 1920)⁴⁵, özellikle İngiliz işgal güçlerinin komuta kademesinde, İstanbul Hükûmeti’ne daha rahat hükmedebilme ümitlerini arttırmış ve bu yüzden Damat Ferid Paşa’yı Sadrazam yapabilmek için Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nı da yanlarına alarak çalışmalarına başlamışlardır.⁴⁶

⁴⁰ *Türkiye’de Anarşi ve Terörün Sebepleri ve Hedefleri (12 Nisan 1985 günü Yüksek Öğretim Kurumu’nda Verilen Konferanslar)*, Ankara, 1985, s.15-19; İhsan Gürkan, “Türkiye’nin Jeostratejik ve Jeopolitik Önemi”, *Türkiye’nin Savunması*, Dış Politika Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, s.10-31; Muzaffer Özsoy, “Dünü ve Bugünüyle Türk Savunma Stratejisi”, *Türkiye’nin Savunması*, Dış Politika Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987, s.41-59. “Kenar Kuşak Teorisinin” kurucusu Amerikan Yale Üniversitesi Uluslararası İlişkiler profesörü Nicholas Spykman’dır (1893-1943). Spykman ‘Avrasya’nın kudreti *heartland* (ana-kara) içinde değil, onu çevreleyen devletler kuşağındadır.’ diyerek, ‘Kenar kuşak ülkelerine hakim olan Avrasya’yı kontrol eder, Avrasya’ya hakim olan dünyayı kontrol eder.’ tezini ortaya atmıştır. Spykman Türkiye, Irak, İran, Pakistan, Afganistan, Hindistan, Çin, Kore ve Doğu Sibirya gibi kenar kuşak ülkelerine tek bir kuvvetin egemen olmasının uygun olmadığını söylemiştir. bkz. Ömer Kürkçüoğlu vd. (Heyet) *Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi*, YÖK Yayınları, Ankara, 1989, s.128-129.

⁴¹ Roderic H. Davison, “Mondros’dan Lozan’a Kadar Türk Siyaseti,” Çev. Mine Erol, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt XIV, Ankara, 1983, s. 82-101.

⁴² HTVD, Sayı 21 (Eylül 1957), Vesika № 523, 25.02.1920; Bu baskı İstanbul Hükûmeti ve padişah tarafından dayanılmaz hâle gelince, Kuva-yı Milliye karşısına onu yıpratmak için takım Türk çeteleri çıkarmışlardır. Artık Paris’te Sevr projesinin hazırlandığı bir dönemde, Mart ayı İtilaf devletleri için zaman kazanmanın önemli olduğu bir aydı. Bu yüzden Anzavur başta olmak üzere halkı, padişah taraftarı ve Kuva-yı Milliyeci olarak ikiye bölen yerli çeteler, İngiliz piyonu ve Türk düşmanı Yunan ordusunun ilerlemesine büyük kolaylık sağlıyordu. bkz. İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Devrim Tarihi*, s.66; Ayrıca bkz. Ayten Sezer (Ed.), *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ankara, 2003, s.144-150.

⁴³ HTVD, Sayı 12 (Haziran 1955), Vesika № 310, 18.1.1920.

⁴⁴ HTVD, Sayı 55 (Mart 1966), Vesika № 1260, 27.1.1920; HTVD, Sayı 18 (Aralık 1956), Vesika № 463, 5.3.1920.

⁴⁵ Özalp, *age.*, s.101; HTVD, Sayı 18 (Aralık 1956), Vesika № 468, 6.3.1920; Vesika № 460, 4.3.1920; HTVD, Sayı 48 (Haziran 1964), Vesika № 1118, 6.3.1920.

⁴⁶ HTVD, Sayı 18 (Aralık 1956), Vesika № 461, 4.3.1920. Bu vesikadan da anlaşılacağı gibi “İstanbul’da kurulmuş olan ayrılıkçı bir cemiyetin, Damat Ferid Paşa veya onun çizgisinde bir

Ancak Mustafa Kemal Paşa'nın 4 Mart 1920 tarihinde padişaha gönderdiği telgraf⁴⁷, eski kabine üyeleri olan milletvekillerinin Damat Ferit'e yeni hükûmeti kurdurmamak için padişah nezdinde teşebbüste bulunmaları⁴⁸, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri'nin çalışmalarıyla⁴⁹ vilâyetlerin de Damat Ferit Paşa hakkında olumlu rapor vermemeleri üzerine, Damat Ferit Paşa'nın sadrazamlığı önlenmiş ve Salih Paşa yeni Kabineyi 6 Mart 1920'de kurmuştur.⁵⁰

İstanbul'un Emperyalistlerce İşgaline Karşı Millî Tepkiler

Batılı devletlerin İstanbul'un işgaline karar vermeleri, aslında 14 Şubat 1920 günü, İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya delegelerinin katıldığı I. Londra Konferansı'nın Müttefiklerarası hazırlık toplantıları esnasında İngiliz delegeleri, D. Lloyd George (Başbakan) ve Lord Curzon (Kedleston Kontu); Fransız delegesi B. Combon (Başbakan); İtalya delegesi, B. Nitti (Başbakan)'nin boğazların güvenliği ve denetimi konusundaki görüşlerinden sonra zaten karar altına alınmıştı.⁵¹ Ancak, özellikle İngiltere Başbakanı Lloyd George'un “...Paris'in Fransız, Londra'nın Britanyalı, Roma'nın İtalyan; ama İstanbul'un Türk olmadığı; nüfusunun çoğunluğunun Rum olduğu ve Padişah'ın (İstanbul'a yabancı kaldığı ve...) bu yabancı nüfusa hükmedemeyeceği; dolayısıyla Padişah'ın orada durmasının Batılı devletler arasında sürekli çekişme, kıskançlık ve entrika kaynağı olacağı...” tarzındaki sözleri bu kararın kayıtsız şartsız işgal şeklinde alınmasında etkili olmuştur.⁵²

hükûmet kurulması, Meclisin dağılması, Kuva-yı Milliye'nin kaldırılması, İstanbul'da bir halifelik Meclisi'nin kurulması, Bolşeviklik aleyhinde fetva çıkarılması gibi hususlarda çalışmakta olduğu ve Anzavur hareketiyle İngilizlerin hükûmete baskı yapmalarının kararlaştırıldığı ifade edilmektedir.” Hürriyet ve İtilâf Fırkası, öteden beri Damat Ferit Paşa hükûmetlerinden memnun kalmışlar ve desteklemişlerdir. İttihat ve Terakki Fırkası'nın sahneden çekilmesinden sonra Mütareke ortamında yeniden sahne almışlardır. Bu Fırka ve onun etrafında toplanan parti ve cemiyetler (Kürt Teâlî ve Teavün; İslâm Teâlî; İngiliz Muhipleri Cemiyeti, Wilson Prensipleri Cemiyeti, Trabzon ve havalisi Adem-i Merkezî Cemiyeti) millî hareketleri İttihatçılık sayıyorlardı. Ancak, bunların hepsinin kendine göre bağımsızlık, dinî kurallara dayalı devlet, manda rejimi ve özerklik gibi özel istekleri de vardı. Bkz. Tural, *age.*, s.150-151; Hürriyet ve İtilâf Fırkası ilgili olarak ayrıca bkz. Selek, *age.*, s.88-91; Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın İngilizlerin emellerine nasıl hizmet ettiği konusunda bkz. HTVD, Sayı 22 (Aralık 1957), Vesika № 554, 11.3.1920.

⁴⁷ Kansu, *age.*, Cilt II, s. 548.

⁴⁸ HTVD, Sayı 18 (Aralık 1956), Vesika № 462, 4.3.1920.

⁴⁹ HTVD, Sayı18 (Aralık 1956), Vesika № 460, 4.3.1920; Vesika № 457, 4.3.1920.

⁵⁰ İnan, *Türkiye Cumhuriyeti ve Devrim Tarihi*, s. 66; Salih Paşa hükûmetinin kuruluş tarihi olarak bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt I, İstanbul, 1982, s.400; Ali Rıza Paşa, 3 Mart 1920'de istifa etmiş olmasına rağmen Padişah'ın emriyle, Salih Paşa hükûmeti kuruluncaya kadar görevinin başında kalmıştır. bkz. Tural, *age.*, s.188; HTVD, Sayı 18 (Aralık 1956), Vesika № 466, 4.3.1920; Vesika № 457, 4.3.1920.

⁵¹ Olcay, *age.*, s. 9-11.

⁵² Olcay, s. 7.

Batılı devletlerin bu kararına rağmen devletlerin neden bu işgali iki ay geciktirdiklerini yukarıda izah etmeye çalıştık. Ancak aradan geçen zaman içerisinde Türklerin toparlanmaya ve işgal güçlerine karşı Türk halkının kendilerine karşı tavır almaya başladığını gören İtilâf güçleri (zamanın aleyhlerine işlediğinin farkına vararak) kendi otoritelerini halka ve yönetime açıkça gösterecek bir işgali gerçekleştirmek istemişlerdir.

Gerçekten de İstanbul'da Ali Rıza Paşa Hükûmeti'nin yerine Damat Ferit Paşa veya onun çizgisinde olan bir hükûmetin kurulamayışı, İtilâf devletlerine bir darbe olmuştur. Bu yüzden İstanbul'u resmen işgal etmek için hazırlıklara başlayan İtilâf Devletleri, İstanbul'daki kuvvetlerini arttırmaya başlamışlardır. *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*'ndeki 11.3.1920 tarihli 553 numaralı vesika ile 14.3.1920 tarihli 524 numaralı vesika ve 15.3.1920 tarihli 583 numaralı vesikalardan⁵³ alınan istihbarat raporlarına göre İstanbul'un işgali hazırlıkları artık açıkça görülebilmektedir.

İşgal için ilk hareket 16 Mart 1920 sabahı İngilizlerin Şehzadebaşı Karargâhı'na baskın yapmalarıyla gerçekleşmiş, daha sonra da Fransızlar Ayasofya'yı abluka altına almışlardır. İşgal sırasında birçok Türk subay ve eri şehit edildiği veya yaralandığı, silahlarının gasp edildiği, İstanbul Muhafızlığının kontrolünde yapılan araştırmadan anlaşılmıştır. Bunun üzerine, 1. ve 15. Kolordular dahil olmak üzere, Trakya ve Anadolu'da sahil kesimi ve telgrafhanelerde alınacak tedbirler konusunda, Heyet-i Temsiliye Başkanlığı tarafından bütün Kolordulara talimat verilmiştir. Ayrıca Erzurum, Trabzon, Amasya ve Samsun başta olmak üzere bütün yurttan yabancı temsilcilerin tutuklanması kararlaştırılarak tatbikatına geçilmiş ve İstanbul ile haberleşme yapılmamaya karar verilmiştir. Yine Mustafa Kemal Paşa'nın 16.3.1920 tarih ve 560 numaralı bir vesikadaki⁵⁴ emirleri uyarınca Edirne vilâyetinde 1. Kolordu Kumandanlığı tarafından seferberlik ve sıkıyönetim ilân edilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa İstanbul'un işgali üzerine alınacak tedbirler arasında, bütün vilâyetlerdeki askerî ve mülkî makamların Heyet-i Temsiliye Başkanlığı ile bağlantılarını kesmemelerini, Heyet-i Merkeziyelerin ise buldukları yerlerdeki askerî ve mülkî idarecilerle iş birliği yapmalarını istemiştir. Ancak İstanbul'daki olaylardan dolayı, Anadolu'da Müslüman halkın galeyana gelip Hristiyanlara karşı taşkınlık yapmamaları için de gereken tedbirler alınmıştır.

İstanbul'un işgali sırasında Avrupa'nın demokrasi ile idare edilen devletlerinin yüzünü kızartması gereken bir olay daha yaşanmış, İstanbul'daki meclis dağıtılmış, milletvekilleri tutuklanmıştır.⁵⁵ Bu durum Heyet-i Temsiliye

⁵³ HTVD, Sayı 22 (Aralık 1957), Vesika № 553; HTVD, Sayı 21 (Eylül 1957), Vesika № 524 HTVD, Sayı 23 (Mart 1958). Vesika № 583.

⁵⁴ HTVD, Sayı 22 (Aralık 1957).

⁵⁵ İngilizler tarafından İstanbul'un işgali sırasında yapılan tutuklamalar, kimlerin gözetimine alındığı konusunda 16.03.1920 tarih ve 575 numaralı [HTVD, Sayı 22 (Aralık 1957)] vesikaya bak.

Başkanlığı tarafından İtilâf devletleri temsilcileri ile tarafsız devletlerin Dışişleri Bakanlıkları nezdinde protesto edilmiştir.

İstanbul'un işgalinin sebepleri⁵⁶ konusunda 16.3.1920 tarih ve 669 numaralı vesikadaki⁵⁷ Kazım Karabekir Paşa'nın yaklaşımı ilginçtir. Kazım Karabekir Paşa, İngilizlerin Kafkaslarda tutunamamaları sebebiyle İstanbul'u işgal ederek milletimizi korkutmak ve bu suretle Şark vilâyetlerinin Ermenistan'a dahil edilmesiyle, Musul üzerinden İngiliz birlikleriyle bağlantı kurularak, Ermenileri Bolşevik imhasından kurtarmayı amaçladıklarını belirtmektedir. İtilâf devletlerinin bu tarz korkutma siyasetini, daha önce de, Gelibolu yakınlarındaki Akbaş cephaneliğindeki⁵⁸ cephanenin İstanbul'daki Kuva-yı Milliye tarafından kaçırılmasından sonra, Gelibolu'ya İngiliz askerlerinin çıkarılması ve hükûmet memurlarını tutuklayarak halkın heyecanına yol açtıkları olayda da görmekteyiz. Bu bakımdan Kazım Karabekir Paşa'nın daha büyük çapta olan İstanbul'un işgali hadisesindeki değerlendirmesi mantığa uygun görünmektedir.

Mustafa Kemal Paşa *Nutuk*'ta, İstanbul'daki tutuklamalarla ilgili olarak 11 Mart 1920 tarihlerinden itibaren İstanbul'daki Kuva-yı Milliye ileri gelenlerinin İtilâf devletlerince tutuklanacaklarının bilindiğini, bu yüzden İstanbul'daki Milli Mücadele'ye taraftar kişilerin Ankara'ya davet edildiğini, fakat Rauf ve Vasıf Beyler başta olmak üzere bazı milletvekillerinin bu davete uymayıp, İngilizlere teslim olmalarının ve Malta'ya gitmelerinin şüpheyle karşılandığını ve konunun araştırmaya muhtaç olduğunu bildirmektedir.⁵⁹

Rauf Orbay ise hatıralarında, Mustafa Kemal'in, kendisini ve arkadaşlarını Ankara'ya ısrarla çağırmasına karşılık kendisinin bu davete uymamasının

⁵⁶ İstanbul'un işgalinin sebepleri konusunda Tevfik Bıyıklıoğlu, Prof. G. Jaeschke'nin kanaatlerini sıralarken, sebebin Harbiye Nazırı Cemal (Mersinli) Paşa'nın ve Erkân-ı Harbiye Reisi Cevad (Çobanlı) Paşa'nın, General Milne'nin İzmir Cephesi'nde Türklerin cepheyi geri taşımaları konusunda emirlerini dinlememelerinin İngilizlerin sabrını taşırdığı görüşünü kaydetmektedir. Yine aynı konuda Churchill'in, işgal sebebinin açıklarken işgalin, İstanbul'da bir ayaklanma çıkacağı endişesiyle yapıldığını söylediğini kaydetmektedir. İşgal Kuvvetleri Kumandanı Franchet d'Esperey'in ve Fransız kamuoyunun ise İstanbul'un işgalini hiçbir zaman hoş karşılamadıkları da ayrıca belirtilmektedir. Bkz. Tevfik Bıyıklıoğlu, *Atatürk Anadolu'da*, Ankara, 1981, s. 44-45; Prof. Jaeschke'nin Fransız konusundaki kanaati, Ebubekir Hazım Tepeyran'ın hatıralarında doğrulanmaktadır. Bunun için bkz. Ebubekir Hazım Tepeyran, *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982, s.29; Ahmet Reşit Rey ise hatıratında, Lloyd George'nin hazırlanmış olduğu planı Papaz Frow ve Damat Ferit Paşa'nın başaramayacağını anlayınca planın tatbikini bizzat ele alarak, İstanbul'u işgal etmek suretiyle daha önce Fransızlarda bulunan, bütün işgal kuvvetleri kumandanlığının İngilizlere geçmesini sağladığını, böylece Anadolu'daki harekât için hükûmete daha rahat baskı yapma imkânı elde ettiklerini söylemektedir. Ahmet Reşit Rey (H. Nâzım), *Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*, Canlı Tarihler Serisi, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1946, s.73.

⁵⁷ HTVD, Sayı 26 (Aralık 1958).

⁵⁸ Akbaş hadiseleri için bkz. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Cilt I, s. 391-392; Özalp, *age.*, s.88-85; daha geniş bilgi için bkz. Kâmil Su, *Köprülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayı*, Ankara, 1984, s.146-178.

⁵⁹ *Nutuk*, Cilt I, s. 408-410.

sebebini izah ederken, “İngilizleri bütün dünya nazarında mütecaviz duruma düşürmek niyetiyle ve bir vicdan borcu olmak kaydı ile İstanbul’da kaldığını” yazmaktadır.⁶⁰ Mazhar Müfit Kansu da İstanbul’da tutuklamalar olacağını daha önce bilindiği konusunda bilgi vermektedir.⁶¹ Yine Nutuk’ta, İstanbul’un işgal edildiği haberini Ankara’ya Manastırlı Hamdi Efendi’nin verdiği, daha sonra bu kişinin ödüllendirilerek Ankara’da Karargâh telgrafhanesinde görevlendirildiği bildirilmektedir.⁶²

İstanbul’un işgali, Misâk-ı Millî’nin neden savunulması gerektiğinin iyi bir işareti olmuştur. İşgale rağmen 18 Mart günü tekrar toplanan Meclis’te, bazı milletvekillerinin tutuklanarak götürülmesi üzerine, Sinop Milletvekili Rıza Nur son konuşmayı yaparak “Esas Teşkilât Hukuku ve milletlerarası hukuka aykırı” olarak bulduğu bu saldırıyı, dünya parlamentoları nezdinde protesto etmiştir. Daha sonra Rıza Nur, Tahsin, Zeki, Osman Nuri, Tunalı Hilmi, Ali ve Hüsrev Beylerin ortaklaşa verdikleri bir tavrile, Son Osmanlı Mebûsân Meclisi çalışmalarına son vermiştir. Tavrilde özet olarak “işgal altındaki bir meclisin bağımsızlık ve hür irade ile iş göremeyeceği belirtiliyor; milletvekilliği görevinin yerine getirilmesinde güvenli bir ortamın sağlanmasına kadar görüşmelerin geri bırakılması teklif ediliyordu.”⁶³

Bu tavrile, işgalin Millî Mücadele’yi yeni bir evreye soktuğunun işaretiydi. Bundan sonra Osmanlı devletinin tarih sahnesinden çekiliş süreci hızlanmış ve yeni, millî, bağımsız bir devlet kurma düşüncesi güçlenmişti. Mustafa Kemal’in Mondros Mütarekesi, işgalci güçler, Padişah-Halife ve İstanbul Hükümetleri konusundaki tahminleri bir kez daha doğru çıkmış ve bütün vatanseverler artık onun etrafında toplanmaya başlamışlardı. Çünkü bundan sonra İstanbul’daki esir padişah ve onun hükümetinden hiçbir şey beklenemezdi. İtilâf devletleri bu işgalle milleti de etkileyerek onun mücadele azmini kıracaklarını düşünmüşlerdi. Mustafa Kemal Paşa bu yeni durumu çok iyi analiz etmiş ve yeni bir dönemi başlatacak girişimlerde bulunmuştur. 19 Mart 1920’de vilâyetlere, livalara, kolordu komutanlıklarına gönderdiği tamimde olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin Ankara’da toplanmasını ve dağılmış Meclis-i Mebûsân’dan Ankara’ya gelebileceklerin de bu meclise katılabileceklerini; yine vilâyetlerde 15 gün içerisinde seçimler yapılarak, milletvekili seçilebilme şartlarına sahip olanların Ankara’ya gelmelerini istemiştir.⁶⁴

Bu arada, Salih Paşa kabinesi artan baskılara dayanamayarak istifa etmek zorunda kalmış, 5 Nisan 1920’de Damat Ferit Paşa yeniden dördüncü defa

⁶⁰ Rauf Orbay, “Rauf Orbay’ın Hatıraları”, *Yakın Tarihimiz*, Cilt II, İstanbul, 1962, s. 272.

⁶¹ Kansu, *age.*, s.550-553.

⁶² *Nutuk*, Cilt I, s.410-413.

⁶³ Nihal Yazar, Füsün Kanver, Bahadır Atalay, *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi*, Tercüman Gazetesi, İstanbul, 1986, s. 29-31.

⁶⁴ Tural, *age.*, Cilt I, s. 189-190.

sadârete getirilmişti.⁶⁵ Yeni İstanbul Hükûmeti Ankara’da meclisin toplanmasını engellemek için isyanları tahrik etmekteydi. Mustafa Kemal Paşa bir yandan yeni meclisin açılışı hazırlıklarını yaparken diğer yandan da Balıkesir, Bolu, Düzce ve Beyazarı’nda çıkan isyanları basturmaya çalışmıştı.⁶⁶

Kuva-yı Milliye’yi yok etmek için her yola başvurmaya kararlı olan padişah, başarısızlıklarından dolayı İstanbul’daki meclisten hoşnut değildi. Bu yüzden 11 Nisan 1920’de Mebûslar Meclisi’ni dağıtmıştır.⁶⁷

Ankara ise, meclis binası için (daha önce) İttihat ve Terakki Kulübü olarak inşasına başlanmış olan binanın eksiklerini tamamlayıp, millî ve dinî unsurların ağırlıkta olduğu bir programla 23 Nisan 1920’de Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni açmıştır. Sinop Milletvekili Şerif Bey’in “Bu yüce meclisin en yaşlı başkanı sıfatıyla ve Allah’ın izniyle, milletimizin iç ve dış tam istiklâl dahilinde mukadderatını doğrudan üstlendiğini ve idare etmeye başladığını bütün dünyaya ilân ederek Büyük Millet Meclisi’ni açıyorum”⁶⁸ sözleri, millî ve şerefli bu meclisin duvarlarında yankılanırken, adeta Türk bağımsızlığının yeni yöntemini haykırıyordu.

24 Nisan’da ise Mustafa Kemal üç oturumu dolduran uzun bir konuşma yaparak Meclisin açılışına kadar olan olayları anlatmış, Osmanlı devletinin izlediği iç ve dış siyaseti eleştirmiş ve TBMM’nin izleyeceği siyaseti de şöyle özetlemiştir: “Milletimizin kuvvetli, mes’ut ve istikrarlı yaşayabilmesi için devletin tamamen millî bir siyaset takip etmesi ve bu siyasetin iç teşkilâtımıza tamamen uyması ve dayanması lazımdır.”⁶⁹ diyerek yeni meclisin İstanbul’dan ayrı olduğunu ve onun millî bir vasfı bulunduğunu, (İstanbul’da halen bir hükûmetin varlığına inananlara da) anlatmak istemiştir. Meclisin Ankara’da yeni ve millî vasfıyla toplanmış olmasına rağmen İstanbul’da bir hükûmetin varlığına inananların olması Mustafa Kemal Paşa’yı yeniden harekete geçirmiş ve meclise bir önerge vererek geçici olmayan bir başkanı olan, millî iradeyi temsil eden ve onun adına yasama ve yürütme yetkilerini kullanan bir meclis hükûmetinin kurulması sağlanmıştır.⁷⁰

Böylelikle vatanın mukadderatının artık, Ankara Meclis Hükûmeti’nde olduğu bütün halka duyurulmuş, “Padişah ve Halife baskı ve hakarettten kurtulduğu zaman meclisin düzenleyeceği kanun esaslarına göre vaziyetini alacağı...”⁷¹ karar altına

⁶⁵ Sezer, *age.*, s. 141.

⁶⁶ Tural, s.190.

⁶⁷ Selahattin Tansel, *Mondros’tan Mudanya’ya Kadar*, Cilt III, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Ankara, 1973, s.80.

⁶⁸ Tural, 190-191; ayrıca bkz. TBMMZC, Devre I, Cilt 1, s.1.

⁶⁹ Tural, s.191; ayrıca bkz. TBMMZC, I/1, s.8-30.

⁷⁰ Tural, s.191.

⁷¹ Tural, s.191; Ayrıca bkz. *Tarih- IV, Türkiye Cumhuriyeti*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931, s.52.

alınarak, Ankara'daki Meclis Hükûmeti'nin üstünlüğü ve millet nazarındaki meşruluğu kabul edilmiştir.

Sonuç

Mondros Mütarekesesi'nden TBMM'nin açılışına kadar ele alınıp burada değerlendirilen gelişmeler Ankara'nın Osmanlı Hükûmetleriyle ilgili son ümitlerini de yıkarak topyekûn millî bir mücadele olmadan bağımsızlığın mümkün olamayacağı görüşünü güçlendirmiştir. Bu mücadele sonunda da yeni bir Türk devleti ortaya çıkararak Türklerin bağımsızlık şartlarına uygun olan Lozan Barış Antlaşması imzalanmıştır.⁷² Bu anlaşma ile Türkiye üzerinde nüfuz sahibi olmak isteyen Batılı emperyalist devletler, Türkiye'nin haklı mücadelesini masa başında da kabul etmişler, Milli Mücadele'ye gönül vermiş Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının (Osmanlı Harbiyesi ya da bürokrasisinden yetişmekle birlikte) artık Osmanlı devletini temsil etmediklerini ve onların Türk halkıyla nasıl bütünleşip tek vücut hareket edebildiklerini anlamış ve kavramışlardır.

Kaynaklar

- AKŞİN, Sina (1983) *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal (1982) *Nutuk*, Cilt I, İstanbul.
- ATAY, Falih Rıfkı (1955) *Atatürk'ün Bana Anlattıkları*, Sel Yayınları, İstanbul.
- BIYIKLIOĞLU, Tefik (1981) *Atatürk Anadolu'da*, Ankara.
- BİLSEL, Cemil (1933) *Lozan*, Cilt I-II, İstanbul.
- CEBESÖY, Ali Fuad (1953) *Milli Mücadele Hatıraları*, Vatan Neşriyatı, İstanbul.
- CEMAL PAŞA (1977) *Hatıralar*, Tamamlayan ve Düzenleyen. Behçet CEMAL, İstanbul.
- ERİM, Nihat (1953) *Devletlerarası Hukuku ve Siyasî Tarih Metinleri*, Cilt I, Ankara.
- ERTAN, Temuçin Faik (1990) Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükümeti Arasındaki İlişkiler, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VI, Sayı 18, Ankara.
- ERTAN, Temuçin Faik (2005) Lozan Konferansı sırasında Ankara, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1 (Bahar), Hacettepe Üniversitesi, Ankara.

⁷² Lozan Barış Antlaşması için bkz.Cemil Bilsel, *Lozan*, Cilt I-II, İstanbul, 1933; Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Takım I, Cilt I, Kısım II, Ankara, 1970; Seha L.Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Ankara Üniversitesi. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları Nu: 331, Takım I, Cilt 4, Ankara, 1972; Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları Nu: 348, Takım 2, Cilt 2, Ankara, 1973; Ayrıca bkz. İsmail Soysal, *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasî Antlaşmaları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1965; Temuçin Faik Ertan, "Lozan Görüşmeleri sırasında Türk Heyeti ile TBMM hükümeti arasındaki ilişkiler," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt VI, Sayı 18, Ankara, 1990, s.622-626; aynı yazarın, "Lozan Konferansı Sırasında Ankara", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1 (Bahar 2005), s.22-26.

- GÖZTEPE, Tarık Mümtaz (1969) *Osmanoğullarının Son Padişabı Vahideddin Mütareke Gayyasında*, Sebil Yayınevi, İstanbul.
- GÖZTEPE, Tarık Mümtaz (1968) *Osmanoğullarının Son Padişabı Vahideddin Gurbet Cehenneminde*, Sebil Yayınevi, İstanbul.
- GÜRKAN, İhsan (1987) Türkiye'nin Jeostratejik ve Jeopolitik Önemi, *Türkiye'nin Savunması*, Dış Politika Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- HANİOĞLU, Şükrü (1981) *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, İstanbul.
- Harp Tarihi Vesikaları Dergisi* [HTVD] Sayı 12 (Haziran 1955); Sayı 15 (Mart 1956); Sayı 18 (Aralık 1956); Sayı 21 (Eylül 1957); Sayı 22 (Aralık 1957); Sayı 23 (Aralık 1957); Sayı 26 (Aralık 1958); Sayı 48 (Haziran 1964).
- İNAN, Afet (1984) *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- İNAN, Afet (1977) *Türkiye Cumhuriyeti ve Devrim Tarihi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KANSU, Mazhar Müfit (1986) *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber*, Cilt I, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- KARAL, Enver Ziya (1969) *Atatürk'ten Düşünceler*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- KOCATÜRK, Utkan (1984) *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Turhan Kitabevi, Ankara.
- KODAMAN, Bayram (1981) Ermeni Meselesinin Doğuş Sebepleri, *Türk Kültürü*, Sayı 219, Yıl XIX (Mart-Nisan), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara.
- KÜRKCÜOĞLU, Ömer (Ed.Hey'et) (1989) *Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi 1-2*, Yüksek Öğretim Kurulu Yayınları, Ankara.
- MERAY, Seha L. (1973) *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları No: 348, Takım: 2, Cilt 2, Ankara.
- MERAY, Seha L. (1972) *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar-Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları Nu. 331, Takım 1, Cilt 4, Ankara.
- MERAY, Seha L. (1970) *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*, Takım 1 Cilt 1, Kısım II, Ankara.
- MERAY, Seha L.- OLCAY, Osman (1977) *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları Nu. 409, Ankara.
- OLCAY, Osman (1981) *Sevr Antlaşmasına Doğru: Çeşitli Konferans ve Toplantuların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara.
- ORBAY, Rauf (1962) Rauf Orbay'ın Hatıraları, *Yakın Tarihimiz*, Cilt II, İstanbul.
- ÖZALP, Kâzım (1971) *Millî Mücadele (1919-1922)*, Cilt I, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- ÖZSOY, Muzaffer (1987) Dünü ve Bugünüyle Türk Savunma Stratejisi, *Türkiye'nin Savunması*, Dış Politika Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- PEPEYİ, Haluk Nihat (1981) *Mütareke (Destan)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- REY, Ahmet Reşit (1945) *Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*, Canlı Tarihler Serisi, Türkiye Yayınevi, İstanbul.
- SELEK, Sabahattin (1966) *Millî Mücadele I: Anadolu İhtilâli*, Burçak Yayınevi, İstanbul.
- SEZER, Ayten (Ed.) (2003) *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara.

- SOFUOĞLU, Adnan (2002) Damat Ferit Paşa Hükümetlerinin Milli Mücadeleye Karşı Girişimleri ve Son Olarak Kuva-yı Seferiye Adıyla Yeni Bir Askeri Birlik Oluşturma Çabası, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XVIII, Sayı 52.
- SOFUOĞLU, Adnan (2006) *Milli Mücadele'de Kocaeli*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- SOYSAL, İsmail (1965) *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Antlaşmaları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- SU, Kâmil (1984) *Köprülü Hamdi Bey ve Akbaş Olayı*, Ankara.
- TANSEL, Selahattin (1973) *Mondoros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt III, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı, Ankara.
- TEPEYRAN, Ebubekir Hâzım (1982) *Belgelerle Kurtuluş Savaşı Anıları*, Çağdaş Yayınları, İstanbul.
- Tarih IV Türkiye Cumhuriyeti* (1931) Devlet Matbaası, İstanbul.
- Théma Larousse* (1994) Cilt 1-2, Milliyet Yayınları, İstanbul.
- TURAL, Mehmet Akif (Heyet) (2008) *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Cilt I, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- Türkiye'de Anarşi ve Terör'ün Sebepleri ve Hedefleri* (1985) 12 Nisan 1985 günü Y.Ö.K'te verilen Konferanslar, Ankara.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi* [TBMMZC] Devre I, Cilt I.
- URAS, Esat (1987) *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul.
- ÜNAL, Tahsin (1977) *Türk Siyasi Tarihi (1700-1958)*, Ankara.
- YAZAN, Nihal, Füsun KANVER, Bahadır ALTAY (1986) *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi*, Tercüman Gazetesi, İstanbul.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi* (1989) Cilt 13, Hakkı Dursun YILDIZ (Red.), İstanbul.